

Бородіна О.М., чл.-кор. НАН України

Прокопа І.В., чл.-кор. НААН України

Киристюк С.В., канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЯК НАПРЯМ ПІДВИЩЕННЯ ДОХОДІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Розглядаються можливості і ключові чинники збільшення доходів від реалізації продукції особистих селянських господарств як одного з напрямів покращення добробуту сільського населення, розкрито основні напрями державного сприяння комерціалізації сільськогосподарської діяльності сільських домогосподарств.

К л ю ч о в і с л о в а : особисте селянське господарство, аграрна діяльність, ринкова орієнтація, чинники комерціалізації.

В умовах реформ і економічної кризи 1990-х років добробут населення України надзвичайно знизився; у 2000 р. понад 85% сільських жителів опинилися за межею бідності. Надалі завдяки зростанню економіки країни матеріальне становище селян поліпшувалось. У 2001–2010 рр. доходи сільських домогосподарств у поточних цінах зросли у 7,1 раза, а з урахуванням інфляції – у 2,5 раза. Однак навіть після цього рівень бідності на селі залишається високим. У 2010 р. частка сільських жителів із загальними доходами, нижчими за прожитковий мінімум, становила 28,6%, а частка витрат на харчування у сукупних витратах усього сільського населення перевищувала 56%.

На динаміку доходів сільського населення найбільше вплинули патерналістські заходи державної соціальної політики і незначною мірою – зростання сільської економіки та трудової активності населення. Зокрема, підвищувалися мінімальні розміри пенсій і зарплат та неодноразово збільшувалася допомога сім'ям із дітьми. Завдяки цьому загальний обсяг допомог і субсидій на одне домогосподарство у поточних цінах зріс із 4,29 грн у 2000 р. до 109,16 грн у 2010 р. (у 25,4 раза), пенсій – у 12,9 раза. Надходження від заробітної плати членів сільських сімей збільшились у 11,8 раза. Доходи ж від сільськогосподарської діяльності домогосподарств зростали значно меншими темпами: виторг від реалізації виробленої в господарствах сільськогосподарської продукції за 10 років збільшився у 5,6 раза, а з урахуванням інфляції –

в 1,9 раза. Вартість же спожитої домогосподарствами продукції власного виробництва (з поправкою на інфляцію) зменшилася на 11,4%.

Разом із цим особливо великих зрушень в економічній активності сільського населення та його зайнятості у формальному секторі економіки не відбулося. Рівень економічної активності осіб у віці 15–70 років у 2010 р. становив 67,5% (у 2000 р. – 61,0%), зайнятості – 62,7% (56,8%), безробіття – 7,1% (6,8%). Дефіцит робочих місць у сільській місцевості з кожним роком посилювався через скорочення потреби сільськогосподарських підприємств у найманих працівниках. Зайнятість у несільськогосподарських галузях хоча й дещо зростала, проте приріст її був значно меншим від масштабів звільнення працівників у сільськогосподарських підприємствах. Як наслідок, відбулось істотне переміщення сільського населення у сферу самозайнятості, де основним видом діяльності є праця в особистому селянському господарстві (ОСГ): якщо у 2000 р. частка самозайнятих становила 18,3%, то у 2010 р. – майже 40%. Із 6,5 млн осіб зайнятого сільського населення у 2010 р. 2,2 млн (майже 34%) працювали в особистих селянських господарствах із метою продажу виробленої продукції. Однак доходність цієї діяльності низька: за всією сукупністю сільських домогосподарств доходи від продажу сільськогосподарської продукції становлять усього приблизно 13% (у 2010 р.) їхніх грошових доходів порівняно з 22% у 2000 р., що свідчить про зниження комерціалізації грошових доходів ОСГ. Проте упродовж досліджуваного періоду в середньому частка реалізованої продукції у виробленій сільськогосподарській продукції ОСГ навпаки зросла: з 27% у 2000 р. до 45% у 2010 р., що дає підстави для висновків про підвищення рівня товарності аграрної діяльності ОСГ.

Таким чином, збільшення обсягів товарної продукції ОСГ і доходів від її продажу нині є одним із найвагоміших напрямів підвищення добробуту селян.

Діяльність ОСГ (у ширшому плані – господарств населення як окремої категорії виробників сільськогосподарської продукції) досить ґрунтовно висвітлюється у вітчизняній аграрно-економічній літературі. Найбільше праць присвячено дослідженню їхньої ролі у розвитку сільського господарства і села в процесі ринкового реформування аграрного сектора (О.Онищенко, В.Юрчишин, Л.Шепотько, В.Месель-Веселяк, О.Шпичак, Т.Осташко, П.Макаренко, І.Свиноус, широке коло університетських професорів). При цьому зазвичай розглядається і внесок ОСГ у формування бюджетів сільських сімей. Останнім часом дедалі більше наголошується на підвищенні доходності цих господарств на основі розвитку обслуговуючої кооперації (В.Зіновчук, Л.Молдаван, М.Малік та інші). Водночас дослідженню внутрішніх чинників, що визначають обсяги і результативність виробництва й реалізації продукції в ОСГ, приділяється недостатня увага. У цій статті автори зосереджуються на розкритті окремих таких чинників.

Згідно із законодавством ОСГ – це господарська діяльність у галузі сільського господарства, що проводиться без створення юридичної особи фізичною особою або на сімейних засадах із метою задоволення особистих

потреб у сільськогосподарській продукції та її продажу. Формально це сільськогосподарська діяльність домогосподарств, що відповідає певним ознакам – приналежності до сільської місцевості, наявності земельної ділянки з цільовим призначенням "для ведення особистого селянського господарства" тощо. Практично ж ці уточнення не мають істотного значення, тому далі у викладі згадані поняття використовуватимуться як синоніми.

В Україні сільськогосподарською діяльністю займається майже 5,2 млн сільських домогосподарств – 98,2% їхньої загальної кількості. Розміри, соціально-демографічні характеристики, місце розміщення цих домогосподарств, а також сфера діяльності, характер зайнятості, життєві цілі та інші ознаки їхніх членів досить різноманітні. Все це недостатньо враховується в оцінках потенціалу і перспектив розвитку ОСГ. Переважають певні стереотипи, найпоширенішим з яких є думка, нібито ці господарства ведуться майже виключно особами пенсійного та передпенсійного віку і з часом "відінуть" разом зі своїми власниками. З урахуванням цього значною мірою й формувалася реальна (на відміну від декларованої) державна аграрна політика. Зміна її акцентів у напрямі сприяння розвитку малотоварних сімейних господарств і перехід до реалізації такої цільової настанови потребують диференційованого підходу до формування механізмів стимулюючого впливу на особистий сектор аграрного виробництва.

Соціально-демографічні групи сільських домогосподарств та їхня диференціація за рівнем добробуту. Різноманітні дані про домогосподарства містяться у матеріалах їхніх вибіркового обстежень, що проводяться органами Державної служби статистики України (ДССУ). На основі опрацювання цих матеріалів нами виокремлено таких шість груп домогосподарств, що займаються чи потенційно могли би займатися сільськогосподарською діяльністю.

1. *Пенсіонерів.* До цієї групи відносяться домогосподарства, членами яких є лише особи пенсійного віку. До неї увійшло 31,6% загальної кількості домогосподарств, середній розмір яких – 1,38 особи (рис. 1). Велика частка і малий розмір господарств цієї групи віддзеркалюють складну демографічну ситуацію на селі (для порівняння: у міських поселеннях на аналогічну групу припадає 22,4% домогосподарств, середній розмір яких – 1,46 особи).

2. *Молодіжні без дітей.* Домогосподарства на чолі з працездатною особою віком до 35 років, у складі яких відсутні діти до 18 років та особи пенсійного віку. Перебувають на протилежному від пенсіонерів полюсі соціальної структури домогосподарств. На них припадає всього 1,5% загальної кількості сільських домогосподарств (у міських поселеннях – 8,3%), середній розмір – 1,29 (у міських – 1,48) особи. Малі розміри домогосподарств цієї групи свідчать про те, що переважна їхня частина представлена неодруженими (або розлученими) особами.

3. *Молодіжні з дітьми.* Домогосподарства зі складом, аналогічним попередній групі, але з наявністю дітей віком до 18 років. Їхня частка у загальній кількості домогосподарств – 7,7%, середній розмір – 3,54 особи (у міських поселеннях відповідно 13,8% і 3,09 особи).

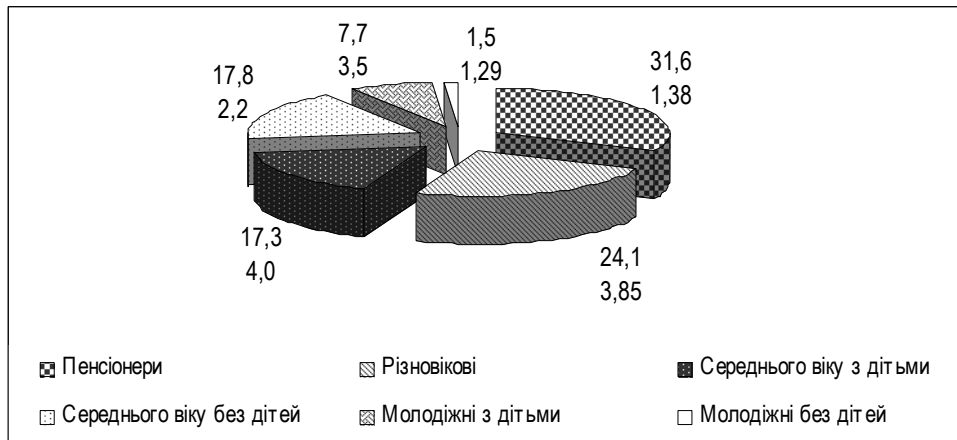

Рис. 1. Структура та середній розмір сільських домогосподарств України, %/осіб

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ, 2009 р.

4. *Середнього віку без дітей.* Домогосподарства на чолі з особою працездатного віку, старшою за 35 років, без дітей і осіб пенсійного віку. Частка у загальній кількості – 17,8%, середній розмір – 2,2 особи (у міських поселеннях – 19,3% і 2,29 особи відповідно).

5. *Середнього віку з дітьми.* Склад аналогічний попередній групі, є діти до 18 років. Частка – 17,3%, розмір – 4,03 особи (у міських поселеннях – 16,6% та 3,54 особи).

6. *Різновікові.* Домогосподарства, що не увійшли до перерахованих вище груп. Частка – 24,1%, розмір – 3,85 особи (у міських поселеннях – 19,6% та 3,2 особи).

Викладене свідчить про несприятливу демографічну структуру сільських домогосподарств, оскільки майже третину їх становлять виключно особи пенсійного віку, та низькі можливості їхнього оновлення внаслідок надзвичайно малої частки молодіжних господарств. У містах склад соціальних груп домогосподарств оптимальніший: частки господарств пенсіонерів і молодіжних майже однакові, а проміжні групи розподілені практично рівномірно. Позитивним для сільських домогосподарств, зрештою, є дещо більші середні розміри, що можна пояснити насамперед більшою кількістю дітей.

Політика підтримання доходів населення, орієнтована значною мірою на підвищення мінімальних розмірів пенсій і зарплат, своєрідно вплинула на рівень добробуту різних соціальних груп сільських домогосподарств. У кожній із цих груп нами виділено по три категорії господарств за критерієм розміру загального доходу на одного члена домогосподарства: нижчий від прожиткового рівня ("дуже бідні"); вищий від прожиткового, але нижчий від середнього по країні ("бідні"); вищий від середнього по країні ("середньо забезпечені"). При цьому враховувалися розміри прожиткового мінімуму, встановлені для відповідних груп громадян (працездатні, діти та ін.).

Розподіл домогосподарств кожної соціальної групи за виділеними категоріями дав такі результати. Найбільші частки "достатньо забезпечених" виявились у групі пенсіонерів (76,6%) і молодіжних без дітей (61%), а найбільші частки "дуже бідних" (понад 50%) – серед молодіжних і середнього віку з дітьми (рис. 2). Вочевидь на цьому позначився чинник розміру та складу домогосподарства. У пенсіонерів і молодіжних без дітей вони найменш чисельніші, й усі або майже всі їхні члени отримують якісь доходи. Натомість домогосподарства з дітьми – чисельніші за складом, причому діти, які до них входять, лише посередньо і незначною мірою впливають на поповнення сімейного бюджету.

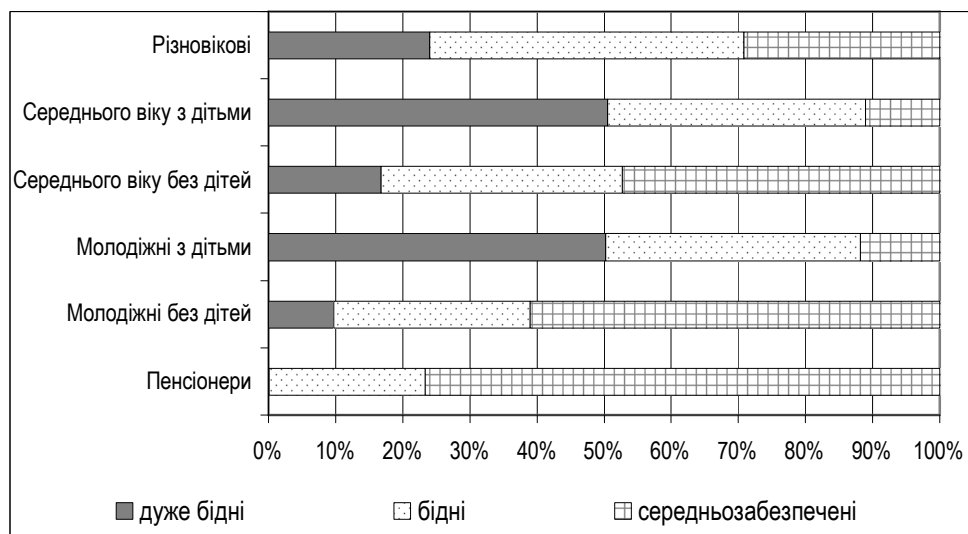

Рис. 2. Соціальний портрет бідності в сільській місцевості

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ.

Узагальнюючу оцінку рівня добробуту кожної з шести виділених груп здійснено за трибальною системою шляхом підсумування кількості балів, присвоєних різним категоріям домогосподарств ("дуже бідні" – 1, "бідні" – 2, "середньозабезпечені" – 3), помножених на частку цієї категорії у групі. При цьому група "пенсіонерів" отримала усереднену оцінку 2,76; "молодіжні без дітей" – 2,51; "середнього віку без дітей" – 2,30; "різновікові" – 2,05; "молодіжні з дітьми" – 1,62; "середньовікові з дітьми" – 1,61 бала. Отже, найнижчий рівень добробуту має місце саме у тих сім'ях, від яких залежить майбутнє села, і на яких в першу чергу має бути зорієнтована політика підтримки доходів сільського населення. Теперішні заходи цієї політики, до яких входить також виплата допомоги сім'ям із дітьми, поки що надто мало вплинули на подолання бідності зазначених груп сільських сімей, тому цю політику потрібно вдосконалювати або змінювати.

Ринкова орієнтація ОСГ. Як свідчить детальний аналіз поточної ситуації, сільськогосподарська самозайнятість переважає у сільській місцевості,

проте виробництво і реалізація виробленої в домогосподарствах сільськогосподарської продукції поки що не забезпечує достатнього впливу на збільшення їхніх грошових доходів. Товарне виробництво в ОСГ малорозвинене, тому що домогосподарства або не мають стимулів (наприклад, ті, які утворюють особи пенсійного віку), або обмежені необхідними ресурсами (наприклад молодіжні) для виробництва понад власні потреби у споживанні.

Загалом в Україні 40% сільських домогосподарств виробляють сільськогосподарську продукцію виключно для власного споживання, а третина реалізує незначний її обсяг (на суму до 500 дол. на рік). Ці домогосподарства можуть бути охарактеризовані відповідно як споживчі та переважно споживчі. Решта сільських домогосподарств (25–27%) певною мірою комерціалізовані: половина з них реалізує аграрної продукції на суму понад 1 тис. дол. (комерційні), інша половина – від 500 до 1 тис. дол. на рік (переважно комерційні). Найбільше ринково орієнтованими (32–36%) є домогосподарства, які утворюють особи середнього віку та різновікового (змішаного) складу, найменше господарств ринкової орієнтації серед молодіжних без дітей і пенсіонерів. Молоді сім'ї з дітьми займають проміжне становище між переліченими групами домогосподарств (рис. 3).

Ринково орієнтовані ОСГ утворюють в основному найбільш дієздатні соціальні групи сімей, які мають найвищу потребу в підвищенні рівня матеріального добробуту. Надання їм підтримки може забезпечити позитивні результати у короткотерміновому періоді. Окрім того, що вищі доходи могли б отримати ті господарства, котрі уже тепер мають більші обсяги продажів, їхній приклад позитивно впливав би на інші господарства, які поки що є переважно чи й повністю споживчими, спонукаючи їх до нарощування товарного виробництва.

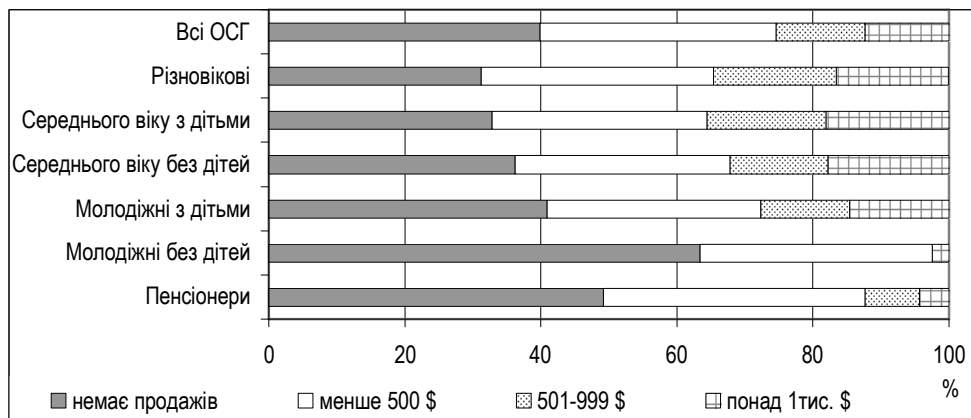

Рис. 3. Розподіл сільських домогосподарств за рівнем продажів власної аграрної продукції, 2009 р., % домогосподарств

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ.

Таким чином, заходи щодо підвищення доходів сільського населення через комерціалізацію ОСГ слід фокусувати на соціальних групах молодіж-

них і середніх із дітьми домогосподарствах, а також молодіжних без дітей: із часом зазвичай одинаки одружуються, створюють сім'ї, заводять дітей і проблема збільшення доходів у них актуалізується. Сумарна частка перелічених груп у загальній кількості сільських домогосподарств становить майже 27%. Окрім того, що розвиватимуться найбільш дієздатні групи сімей, такий підхід може забезпечити мультиплікативний ефект від запроваджених заходів політики у економічній, соціальній і демографічній сферах села. Поряд зі зниженням рівня бідності, підвищенням потенціалу малотоварного сільськогосподарського виробництва, розширенням місць прикладання праці для підростаючого покоління і залучення його до сільськогосподарської діяльності покращуватиметься демографічна ситуація на селі, якість людського капіталу, а за зростання доходів – умови проживання сільських сімей. Для досягнення цих цілей слід зосередитися на тих заходах аграрної політики, які сприятимуть підвищенню доходів згаданих соціальних груп домогосподарств шляхом сприяння їм у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції та створення умов для її реалізації за вигідними цінами.

Ключові чинники комерціалізації ОСГ. Пошук ключових чинників збільшення обсягів і доходності товарного виробництва в ОСГ, з урахуванням яких можуть бути розроблені відповідні заходи аграрної політики, був і залишається важливим завданням сприяння розвитку сільськогосподарської діяльності домогосподарств. До необхідності його розв'язання приверталась увага напередодні останніх двох розширень ЄС, оскільки до кола традиційних західноєвропейських виробників сільськогосподарської продукції долучалося значне число дрібних і середніх господарств населення, не пристосованих повною мірою до умов Спільного ринку [1]. Дослідники виділяють низку факторів, що можуть відіграти ключову роль у комерціалізації сільськогосподарської діяльності домогосподарств: механізація виробництва, впровадження нових сортів і порід, концентрація земельних ділянок з метою зниження транспортних витрат, доступ до ринку [2]. В українських реаліях (як і в російських) ще один важливий чинник – вільна робоча сила ОСГ, яка може бути задіяна для ведення аграрної діяльності [3]. Це пояснюється самозабезпечувальною роллю ОСГ, де виробляється широкий набір продукції, частина якої потребує виключно ручної праці.

Оцінка ключових чинників комерціалізації ОСГ в Україні здійснювалась нами на основі кількісного аналізу за допомогою статистичного методу групувань і пошуку відповідностей, реалізованого в програмній оболонці GRCP Workspace, розробленій Центром досліджень світових продовольчих проблем (SOW-VU, Амстердам, Нідерланди). Цей метод використовується для аналізу великих масивів взаємозалежних змінних [4]. Основна його перевага полягає у можливості кількісного вимірювання "чистого" впливу на залежну змінну (або набір змінних) вибраної однієї незалежної змінної для усього визначеного набору незалежних змінних. Іншими словами, метод дозволяє нівелювати вплив визначених незалежних факторів і таким чином отримати максимально точний та правдоподібний вплив вибраного фактора.

Технічно це здійснюється шляхом поступового додавання незалежних змінних при проведенні розрахунків, унаслідок чого вплив вибраної змінної зменшується на розмір впливу доданої змінної. Отримання "чистого" впливу вибраної змінної досягається при врахуванні усіх змінних, вплив яких може бути теоретично або практично обґрунтованим. Проте очевидно, що на практиці можливості врахування всіх незалежних змінних при проведенні розрахунків часто обмежені браком статистичної інформації. Тому отриманий результат вважається "чистим" впливом фактора за умов збереження вектора (зменшення або збільшення) та розміру (в межах 5%) зміни впливу.

Для кількісного аналізу використано базу даних вибіркового обстеження домогосподарств (2009 р.). У них міститься низка показників, що більшою чи меншою мірою характеризують можливості виробництва в ОСГ товарної продукції. Це, зокрема, площа оброблюваної землі, трудовий потенціал, сума виробничих витрат, вартість виробленої продукції тощо. Для кожного показника було встановлене порогове значення, досягнення якого дозволяло би вважати його індикатором відповідного чинника комерціалізації ОСГ. На жаль, у матеріалах обстеження відсутні показники, що давали б можливість врахувати інші важливі чинники – канали реалізації, рівень цін тощо. Відповідно до викладеного визначено частки господарств, де:

- витрати на оплату агротехнічних послуг (обробіток ґрунту, догляд за посівами, збирання врожаю тощо) перевищують 200 грн на рік;
- загальна сума операційних витрат, пов'язаних із виробництвом сільськогосподарської продукції, більша за 1,5 тис. грн на рік;
- розмір землекористування становить 0,56–1,99 га;
- оцінка людського капіталу, залученого до виробництва сільськогосподарської продукції¹, перевищує 1,41 умовної одиниці.

На рис. 4 представлено частки крайніх груп домогосподарств за рівнем комерціалізації (споживчими та комерційними) за визначеними пороговими значеннями вибраних чинників. Вони переконливо засвідчують, що, по-перше, комерційні ОСГ, на відміну від споживчих, використовують значно більше оплачуваних агротехнічних послуг і взагалі витрачають більше коштів на покриття операційних витрат, пов'язаних із виробництвом сільськогосподарської продукції; по-друге, серед комерційних ОСГ набагато більше господарств із вагомими для сімейного господарювання площами оброблюваних земель.

Через майбутнє запровадження купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, важливим науковим і політичним завданням є оцінка результативності використання землі домогосподарствами для виробництва та реалізації продукції з метою підвищення грошових доходів. Перерозподіл землі і збільшення інвестицій у сільськогосподарську діяльність домогосподарств може сприяти становленню на селі соціального прошарку виробників-власників, які, на додаток до їхньої економічної функції, також виконують низку важливих соціальних та інших загальносуспільних функцій.

¹ Визначена за методикою, згідно з якою членам домогосподарства різного віку присвоюються індивідуальні коефіцієнти трудової участі у веденні ОСГ зі значеннями від -0,5 до +1,0 (див. [3]).

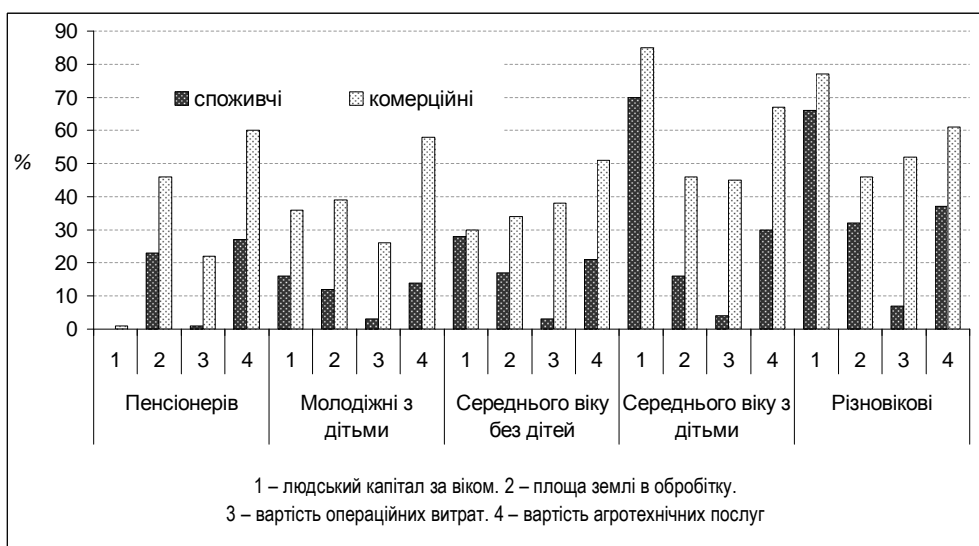

Рис. 4. Частки домогосподарств різних соціальних груп, що відповідають визначеним чинникам комерціалізації

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ за допомогою GRCP у 2009 р.

Наші дослідження підтверджують, що збільшення площі оброблюваної домогосподарствами землі може істотно вплинути на підвищення їхніх доходів від продажу сільськогосподарської продукції. В табл. 1 представлено результати розрахунків впливу земельного чинника на приріст цих доходів. Так, у середньому по Україні збільшення землі в обробітку господарствами з площею 0,01–0,25 га до 0,26–0,55 га може підвищити доходи від продажу продукції на 1,2 тис. грн в розрахунку на одне домогосподарство. Подальше збільшення земельної площі (0,56–1,99 та 2 га і більше) може принести вагоміші прирости доходів – 2,9 тис. та 9,8 тис. грн відповідно (табл. 1).

Таблиця 1

Приріст доходу від продажу сільськогосподарської продукції ОСГ із збільшенням розміру землекористування*, грн у розрахунку на одне господарство на рік

Соціальна група домогосподарств	Розмір землі в обробітку		
	0,26–0,55 га	0,56–1,99 га	2 га і більше
Пенсіонери	715	2063	5565
Молодіжні без дітей	1445	–	–
Молодіжні з дітьми	2628	5190	3985
Середнього віку без дітей	1217	3667	12685
Середнього віку з дітьми	1774	4290	15674
Різновікові	1660	3014	5420
У середньому серед ОСГ	1232	2930	9795

* Порівняно з домогосподарствами із площею землі 0,01–0,25 га.

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ за допомогою GRCP у 2009 р.

Однак, якщо для сімей середнього віку з дітьми зростання приросту доходу при збільшенні землекористування понад 2 га є найбільш вагомим, то для молодіжних домогосподарств позитивний вплив земельного чинника нібито менш значимий. Тут на результатах розрахунків позначились особливості вихідної бази даних, де молодіжні домогосподарства не надто результативні. Водночас для групи молодіжних сімей із дітьми в разі збільшення землекористування до 2 га приріст доходу від продажу є найвищим серед усіх соціальних груп. Враховуючи, що у категоріях дуже бідних і бідних молодіжних домогосподарств із дітьми істотно вищі, ніж в середньому по Україні, частки господарств, що зовсім не мають землі, і тих, що використовують малі ділянки – площею до 0,25 га та 0,26–0,55 га (табл. 2), ці домогосподарства могли б становити ідеальну цільову групу для впровадження заходів, спрямованих на забезпечення доступності земельних ресурсів для ведення аграрної діяльності.

Малі розміри землекористування у значної частини молодіжних домогосподарств певною мірою пояснюються поки що їхньою низькою налаштованістю на ведення особистого селянського господарства. Інша перешкода – обмеженість вільного фонду земель державного запасу і резерву, що можуть надаватися сільським мешканцям для розширення ОСГ.

Таблиця 2

Розподіл домогосподарств з дітьми за розмірами землекористування, %

Соціальна група домогосподарств	Категорії за рівнем доходів	Розмір землекористування:				
		Землі не мають	≤ 0,25 га	0,26–0,55 га	0,56–1,99 га	≥ 2 га
1. Молодіжні з дітьми	Дуже бідні	4,7	35,5	36,5	18,7	4,6
	Бідні	4,9	21,0	39,5	25,9	8,6
	Середні	–	40,0	36,0	20,0	4,0
2. Середнього віку з дітьми	Дуже бідні	1,2	29,3	34,7	31,3	3,5
	Бідні	1,0	24,9	32,5	32,0	9,6
	Середні	2,0	22,8	28,0	29,7	17,5
У середньому по Україні	x	2	27	33	33	5

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ за допомогою GRCP у 2009 р.

Крім сприяння формуванню земельного фонду домогосподарств із дітьми, варто потурбуватися про підвищення рівня їхнього технічного, технологічного та інноваційного забезпечення. Адже дослідження показують, що доходи від продажу сільськогосподарської продукції значною мірою залежать від кількості та якості використовуваних ресурсів: насіння, добрив, засобів захисту рослин, оплати агротехнічних, зоотехнічних, ветеринарних, транспортних послуг – сільськогосподарських операційних витрат. За низького рівня операційних витрат сільські домогосподарства отримують у середньому 1,0 (1,2) тис. грн доходу від реалізації продукції на оброблюваній земельній площі 0,26–0,55 га (0,56–1,99 га). Наші розрахунки приросту доходу від продажу підтверджують, що збільшення операційних витрат, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю, може принести істотне збільшення доходу, зокрема, молодіжні

домогосподарства з дітьми на площі 0,56–1,99 га навіть за помірною рівня витрат можуть отримати значний приріст доходу (табл. 3).

Таблиця 3

Приріст доходів від продажу продукції завдяки збільшенню витрат на ОСГ, грн у розрахунку на одне господарство на рік

Соціальна група домогосподарств	Розмір землі в обробітку, га	Доход від продажу за низького рівня витрат (до 500 грн)	Доход при збільшенні витрат до:	
			501–1500 грн	понад 1500 грн
1. Молодіжні з дітьми	0.26–0.55	1565	2074	5809
	0.56–1.99	3248	4500	9104
2. Середнього віку з дітьми	0.26–0.55	1433	754	4598
	0.56–1.99	2156	1127	5525
У середньому по Україні	0.26–0.55	1001	703	3703
	0.56–1.99	1196		

Джерело: розраховано на основі первинних даних статистичного обстеження умов життя домогосподарств ДССУ за допомогою GRCP у 2009 р.

Таким чином, сукупний вплив двох розглянутих вище чинників може забезпечити помітне зростання доходів домогосподарств із дітьми, тим самим поповнивши коло комерційних ОСГ. Позитивні зміни матеріального добробуту сільських сімей і наповнення аграрного ринку мають бути підтримані державою.

Державне сприяння комерціалізації ОСГ. Реальна практика підтримки сільського господарства в Україні впродовж усього трансформаційного періоду надавала більше переваг великим корпоративним сільськогосподарським підприємствам, що використовують інтенсивні технології виробництва і вимагають великої кількості ресурсів. Господарства населення, що в останні 10 років виробляли понад половину валової продукції сільського господарства, практично позбавлені доступу до програм державної підтримки. Одним з інструментів підвищення ринкової орієнтації бідних сільських домогосподарств (сімей із дітьми) та залучення широкого кола перспективних представників сільської молоді до сімейного господарювання в аграрній сфері може бути запровадження преференцій в отриманні (розширенні) доступу до землі та надання державних субсидій на придбання якісних ресурсів і впровадження новітніх технологій. Мета цих заходів – забезпечити підтримку ОСГ, допоки триватиме підвищення ефективності та реструктуризація (модернізація) їхньої діяльності в обмін на гарантування підвищення рівня їхньої комерціалізації.

Подібні підходи застосовувались у країнах Центральної та Східної Європи, що в 2004 та 2007 рр. приєдналися до ЄС, головним чином в Болгарії, Угорщині, Польщі, Румунії. Загалом механізми підтримки мають застосовуватись упродовж певного періоду для одного ОСГ (до п'яти років, як, наприклад, у Польщі, Угорщині) для споживчих і напівспоживчих господарств для розширення їхньої діяльності та ринкової орієнтації. Крім того, впровадження таких субсидій вимагає вироблення чітких і зрозумілих критеріїв визначення суб'єктів. Насамперед це стосується землекористування ОСГ. Наприклад, мінімальний розмір землі домогосподарства, що має право на отримання підтримки

в межах Спільної аграрної політики ЄС, варіюється від 0,1 га на Мальті до 5 га у Великій Британії, Данії та Чехії. В Україні важливішим є встановлення відповідної верхньої межі, щоб обмежити доступ до субсидій великих господарств (що, можливо, вже функціонують як комерційні ОСГ або неофіційні фермерські господарства). Також доцільно було би встановити обмеження щодо віку голови домогосподарства, наприклад, 45–60 років (аналогічні обмеження характерні для країн Балтії за реалізації відповідних заходів аграрної політики).

Максимальний розмір субсидій на одне ОСГ має бути встановлений відповідно до технологічно прийнятого рівня витрат, необхідних для ведення аграрної діяльності ОСГ. Субсидування може здійснюватися за принципом 3+2, за яким після трьох років фінансування ОСГ має продемонструвати певний прогрес у досягненні мети, тобто виконати проміжне завдання (в Румунії, наприклад, 20% зростання обсягів товарної продукції). В разі невиконання проміжного завдання фінансування припиняється, а отримані кошти слід повернути (хоча в нових країнах – членах ЄС кошти не повертають). Запровадження такого механізму матиме свої плюси, зокрема:

- прями виплати стимулюватимуть не виробництво конкретних видів продукції чи використання конкретних видів ресурсів для виробництва, а забезпечуватимуть загальний запас міцності тих ОСГ, які належать найбільш дієздатним соціальним групам домогосподарств, що підвищуватиме їхню конкурентоспроможність і розвиток конкурентного середовища;

- підвищиться ефективність особистих селянських господарств, оскільки у виробників з'явиться можливість прийняття рішень про використання тих ресурсів, які вони вільно купують на ринку із урахуванням їхнього реального економічного значення і вартості;

- зросте прозорість та ефективність державної підтримки аграрного сектора. Система прямих платежів мінімізує втрати, пов'язані з корупцією або реалізацією інтересів певних угруповань. У результаті більше бюджетних коштів дістанеться саме тому, кому їх виділяє суспільство – товаровиробнику, орієнтованому на місцеві ринки.

Разом із тим запровадження підтримки ОСГ пов'язане з певними ризиками, адже система державного субсидування сільського господарства в Україні налаштована так, що більшість бюджетних коштів спрямовується суб'єктам господарювання, які мають значний політичний вплив на їхній розподіл. Це дозволяє застосовувати різні важелі впливу для невиконання заходів підтримки розвитку домогосподарств. З іншого боку, запровадження фінансових важелів стимулювання виробництва у сільських домогосподарствах може сформувати інституційну пастку – появу постійної залежності цих господарств від державних субсидій.

Загалом посилення стимулюючої ролі держави щодо розвитку малотоварного сегмента аграрного сектора вимагає налагодженої системи земельного кадастру та статистичної звітності про виробництво і продаж продукції ОСГ, певних витрат на адміністрування (розподіл, контроль і перевірку видатків), що неможливо реалізувати у короткостроковий період.

Висновки. Можливість отримання гідного доходу від праці в особистих селянських господарствах мотивуватиме сільських жителів молодого і середнього віку успадковувати (започатковувати) ці господарства, модернізувати та розширювати їх, а далі – набувати реального статусу господарств підприємницького типу.

Проблема отримання чи розширення площ землі у користуванні молодих сімей в умовах обмеженості вільного фонду земель державного запасу і резерву, що можуть бути передані громадянам для ведення особистих селянських господарств, повинна розв'язуватися у процесі запровадження в Україні ринку купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Окрім цього, слід розробити механізми заохочення домогосподарств, що належать особам пенсійного віку, до передачі земельних і виробничих ресурсів, що не використовуються, молодим сім'ям.

Надання державної фінансової підтримки особистим селянським господарствам має здійснюватися із дотриманням таких вимог:

- обмеження максимального розміру субсидій на одне домогосподарство;
- обмежений період надання субсидій;
- субсидії мають бути ретельно продумані і спрямовані на усунення конкретних перешкод, що тимчасово стримують розвиток малотоварного сектора.

Обов'язковою умовою вдосконалення аграрної політики у напрямі сприяння розвитку комерційних ОСГ є здійснення заходів, спрямованих на зростання людського і соціального капіталів сільських домогосподарств. Це має бути однією з цілей реформування системи аграрної освіти, удосконалення чинної системи держзамовлення на підготовку спеціалістів сільського господарства, створення на базі мережі сільськогосподарських консультаційних служб постійно діючої системи навчання дорослого сільського населення (безперервне навчання).

Список використаних джерел

1. Semi-subsistence farming in Europe: Concepts and key issues / European Network for rural development, 2010. – 98 p.
2. S.Davidova, L.Fredriksson and A.Bailey, Subsistence and Semi-subsistence Farming Households in Selected EU New Member States / University of Kent, 2009. – 23 p.
3. Пациорковский В.В. Сельская Россия: 1991–2001 гг. / В.В.Пациорковский. – М. : Финансы и статистика, 2003. – С. 211–215.
4. Keyzer, M.A., S.Pande. Classification by crossing and polling for integrated processing of maps and surveys. An addendum to GRCP-software, Working Paper 07-04. – Amsterdam, SOW-VU.

*Надійшла до редакції
30.07.2012 р.*